HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 5, October 2019

DOI Number: 10.9737/hist.2019.771

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 14.02.2019 Kabul Tarihi: 19.10.2019

Atıf Künyesi: Ayşegül Kuş - Gülbadi Alan, "Amerikan Board ve Bitlis'teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1405-1431.

Amerikan Board ve Bitlis'teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)

*American Board and Its Works in Bitlis
(In the Light of American Board Documents)*

Dr. Ayşegül Kuş - Prof. Dr. Gülbadi Alan

ORCID No: 0000-0002-8051-6001 / 0000-0001-9238-4942

Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Erciyes Üniversitesi

Özet

Amerikan Board, Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini, o zamanki siyasi şartlar nedeniyle bu toprakların herhangi bir noktasında teşkilatlanma gerçekleştirmeleri mümkün olmadığından 1819 yılında Malta'da matbaa çalışmaları yürütmek için bir merkez oluşturarak başlatmıştır. Ancak çok geçmeden Osmanlı ülkesinde ilk istasyonlarını Beyrut'ta kurmuştur. Daha sonra bunu, ilerleyen dönemlerde Türkiye'de yürütülecek olan çalışmaların merkezi olacak olan ve 1831 yılında İstanbul'da kurulan istasyon takip etmiştir. Osmanlı ülkesindeki çalışmalar ilerledikçe Suriye Misyonu, Ermeni Misyonu, Türkiye Misyonu, Nasturi Misyonu, Asur Misyonu gibi farklı isimlerde, farklı tarihlerde, farklı misyon bölgeleri oluşturulmuştur. Daha sonra, Osmanlı ülkesindeki çalışmaların daha sistematik hale getirilmesi amacıyla bu misyon bölgelerinin hepsi oluşturulan 4 misyon bölgesi içerisinde birleştirilmiştir: merkezi İstanbul olan Batı Türkiye Misyonu, merkezi kurumları Harput'ta bulunan Doğu Türkiye Misyonu, merkezi kurumları Antep ve Maraş'ta olan Merkezi Türkiye Misyonu ve merkezi kurumları Samokov'da faaliyet gösteren Avrupa Türkiyesi Misyonu.

Bitlis bu teşkilatlanma yapısında önce *Asur Misyonu* ardından da *Doğu Türkiye Misyonu* sınırları içerisinde bir merkez istasyon olarak yer almıştır. Bu noktada Bitlis, Amerikan Board örgütüne mensup misyonerlerin doğrudan çalışmalar yürüttükleri ve ikamet ettikleri bir yerleşim yeri olarak kaydedilmiştir. Bu durum bize göstermektedir ki Bitlis Amerikan Board örgütünün Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri çerçevesinde önemli bir yerleşim merkezi olarak yer almıştır. Bu bilgiler ışığında makalede, özellikle Amerikan Board belgeleri esas alınarak Bitlis istasyonunun Asur Misyonu sınırları içerisinde kuruluşundan itibaren, Amerikan Board örgütünün çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Board, Bitlis, Harput, Misyonerlik, Asur Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu

Abstract

The American Board initiated its activities in the Ottoman territory in 1819 as a center for conducting printing studies in Malta, since it was impossible to organize at any point in these lands due to the political conditions at the time. However, not long before, it established its first station in the country of the Ottoman in Beirut. Later, it followed the station which will be the center of the work to be carried out in Turkey and established in Istanbul in 1831. As the studies in the Ottoman country progressed different mission regions established in different names, different dates such as Syria, Armenian, Turkey, Nestorian, Assyrian Mission... Later, in order to make the workings in the

Ottoman country more systematic, all of these mission areas were consolidated into four mission regions: Western Turkey Mission which was established in Istanbul; Eastern Turkey Mission which central institutions was established in Harput; Central Turkey Mission, which central institutions was established in Antep and Maraş; European Turkey Mission which central institutions was established in Samokov.

In this organizational structure, Bitlis took its place as a central station firstly in the Assyrian Mission, then in the Eastern Turkey Mission. At this point, Bitlis was recorded as a settlement where the American Board missionaries directly worked and reside. This shows us that Bitlis is an important settlement center in the activities of the American Board in the Ottoman territory. In light of this information, we will try to give detailed information about the work of the American Board in Bitlis since its foundation as a station within the borders of the Assyrian Mission, especially on the basis of the American Board documents.

Keywords: American Board, Bitlis, Harput, Missionary, Assyria Mission, Eastern Turkey Mission

Giriş

Çalışmada, kısaca *Amerikan Board* olarak bildiğimiz, *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* adıyla 1810'da Boston'da kurulan Amerika'nın Protestan mezhebi adına misyonerlik faaliyetleri yürüten örgütün Bitlis'te yürüttüğü faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çerçevede Bitlis'in ne zaman örgütün çalışma alanına girdiği, hangi alanlarda çalışmalar yürütüldüğü ve bu çalışmaların hangi ölçüde başarıya ulaştığı konuları üzerinde, konuyla ilgili belgeler ışığında ayrıntılı bir şekilde durulmuştur.

Amerikan Board örgütünün Bitlis'teki¹ faaliyetlerinin incelendiği çalışmada, özellikle örgütün düzenli bir şekilde arşivlediği ve ağırlıklı olarak Boston'da Harvard Üniversitesi'ndeki Houghton Kütüphanesi'nde bulunan ve PABCFM kısaltmasıyla kaydedilen belgeler, <https://catalog.hathitrust.org/> adresinden hizmet veren örgüte ait yıllık raporlar, www.dlir.org/ adresinden hizmet veren *Digital Library for International Research (DLIR)* adresinde yer alan *Board Personnel* başlığı altındaki Amerikan Board misyonerlerine ait kimlik belgeleri ve *The Missionary Herald* süreli yayını esas alınarak Bitlis istasyonunun, Asur Misyonu² sınırları içerisinde kuruluşundan itibaren, 1920'ye kadar Amerikan Board örgütünün Osmanlı ülkesindeki çalışmaları içindeki yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Bitlis şehrinin adı, Amerikan Board resmi kayıtlarında ilk olarak 1841'de kaydedilmiştir. Mr. John B. Adger³ ve Harrison G. O. Dwight⁴ tarafından, bölgeye yaptıkları gezi hakkında bilgi vermek için 20 Mayıs 1841'de kaleme alınan ve yine aynı yıl *The Missionary Herald*'da

¹ 19. yüzyılın sonlarında Bitlis'i ziyaret etmiş olan H.F.B Lynch yapıtında Amerikan Board tarafından kentte kurulan misyonerlik binası hakkında da bazı bilgiler verir bkz. Aysegül Kuş, "H.F.B. Lynch' te 19. Yüzyılın Sonunda Bitlis", TAD, C. 38, S. 66, 2019, s. 313.

² 1851-1860 yılları arasında faaliyet gösteren bir misyon bölgesidir. Rufus Anderson, Report of the American Board ve The Missionary Herald'dan derlediği bilgilerle Asur Misyonu hakkında ayrıntılı bilgi verdiği bölümde, misyonun faaliyette olduğu yıl aralığını 1849-1860 olarak göstermektedir. Asur Misyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rufus Anderson, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol.II, Boston 1872, s.78-106; Gülbadi Alan, "Amerikan Board Örgütü'nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu'nun Önemi (1851-1860)", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD), 14(1), Temmuz 2019, s.17-49.

³ 1834-1846 yılları arasında Amerikan Board adına İzmir'de görev yapmış bir misyonerdir. Hayatı ve bu dönem içinde Osmanlı ülkesinde yürüttüğü faaliyetlerin ayrıntıları için bkz. John B. Adger, My Life and Times 1810-1899, Printed by Whittet & Shepperson, Richmond, VA. 1899, s.90-129.

⁴ 1830-1861 yılları arasında Amerikan Board adına İstanbul'da görev yapan ve özellikle Anadolu'da birçok keşif gezisi yapan misyonerdir. İstanbul'dan Tebriz'e uzanan ve ağırlıklı olarak Anadolu'da yaşayan Ermeniler hakkında ayrıntılı bilgiler verilen gezisi için bkz. Eli Smith, H. G. O. Dwight, Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With a Visit To The Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas, Londra 1834. Ayrıca hayatı hakkında bkz. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16851> (E.T. 13.07.2018)

yayınlanan mektupta, *Erzurum'un güney doğusunda 54, Van'a 30 saatlik mesafede, Mr. Jackson⁵ ve diğerlerine göre 1.000 Ermeni hanesinin yer yer aldığı, aynı zamanda etrafında da birçok Ermeni yerleşim yerinin bulunduğu, Ermenistan'da en keyifli şehirlerden biri⁶* şeklinde ifade edilmektedir. Aynı ifadeler daha sonra Amerikan Board Yıllık Raporları'nda, Erzurum ile etrafındaki yerleşim yerleri arasındaki mesafenin verildiği bölümde kullanılmıştır.⁷

Bu tarihten sonra Bitlis, bir merkez istasyon şeklinde teşkilatlandırılncaya kadar gerek bölgede bulunan misyonerler gerekse onların yerli yardımcılarını tarafından, bölgede yapılan geziler esnasında önemli uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bu ziyaretlerden biri 1844'te Amerikan Board misyoneri Josiah Peabody⁸ tarafından gerçekleştirilmiş ve ziyaret esnasında şehirde aydınlanmış yani Hristiyanlığı kabul etmiş bir kişiye ulaşıldığı kaydedilmiştir.⁹ Bu ziyaretten sonra Peabody, burayla olan münasebetini kesmemiş ve 26 Ağustos'ta Ermeni asıllı yerli yardımcılarını üç ay sürecek olan, Muş, Bitlis ve Van'ı kapsayan bir bölge gezisi ile görevlendirmiştir.¹⁰ Yine Peabody, Van-Bayazid-Kars bölgesine yaptığı bir gezi esnasında Bitlis'ten geçmiş ve özellikle şehirde yaşayan 1200 Ermeni ailesinin varlığı üzerine özel bir vurgu yapmıştır.¹¹

Bitlis'e bir başka ziyaret, Amerikan Board misyonerlerinin yerli yardımcılarının ve bölgede hizmet veren papaz Hohannes ve öğretmen Simon tarafından gerçekleştirilmiştir. İki kişi önce İzmir, Beyrut, Kessab, Halep, Kilis, Antep, Maraş, Urfa, Elbistan, Yarpuz, Kayseri, Merzifon ve Samsun'u gezmişler, daha sonra bir buharlı gemiyle Trabzon'a geçmişler ve buradan Erzurum, Hınıs, Muş, Van ve Bitlis'i ziyaret etmişlerdir. Daha sonra Diyarbakır, Harput,¹² Arapkir, Eğin, Divriği, Sivas, Tokat, Amasya,¹³ Merzifon ve Samsun üzerinden İstanbul'a dönmüşlerdir.¹⁴

Bitlis bir istasyon haline getirilmeden önce şehre misyoner gönderilmesi ilk olarak 1850'li yılların başlarından itibaren gündeme getirilmeye başlanmıştır. Bitlis'te etkili bir şekilde faaliyet yürütebilmek için öncelikle bölgede konuşulan dilleri bilen veya bilmese de öğrenecek olan birkaç misyonerin gönderilmesi gündeme getirilmiştir. Bu misyonerlerden ikisinin 20.000 nüfuslu Erzincan, ikisinin 100.000 nüfuslu Harput, ikisinin 25.000 nüfuslu Muş, ikisinin

⁵ William C. Jackson, Ocak 1836'da ilk olarak İzmir'e gelen, buradan görevlendirildiği Trabzon'a giden, 1839'da Erzurum'a nakledilen Amerikan Board misyoneridir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17009> (E.T. 13.07.2018).

⁶ The Missionary Herald, Vol.XXXVII, No:11, November 1841, s.462-463; The Missionary Herald, Vol.XXXVII, No:12, December 1841, s.484.

⁷ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1842, s.116. Amerikan Board Yıllık Raporları genelde künye olarak bu şekilde yer aldığı için bundan sonraki dipnotlarda (Report of the American Board, Yıl, sayfa) şeklinde verilecektir.

⁸ 1841-1864 yılları arasında önce Erzurum, ardından da İstanbul'da görev yapan bir Amerikan Board misyoneridir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17342>. (E.T. 13.07.2018).

⁹ The Missionary Herald, Vol.XL, No:7, July 1844, s.236.

¹⁰ Report of the American Board, 1846, s.117. Bu geziyle ilgili bilgi Mr. Peabody tarafından 2 Aralık 1845'te kaleme alınan mektupta yer almaktadır.

¹¹ The Missionary Herald, Vol.XLIX, No:2, February 1853, s.52.

¹² Amerikan Board için önemli misyon merkezlerinden olan Harput ve bölgede yürütülen misyonerlik faaliyetleri kimi batılı seyyah ve araştırmacının da ilgisini çekmiştir. Bu konuda bkz. Ayşegül Kuş, "The Activities of the American Board in Harput with the Observations of Traveller Henry Fanshawe Tozer: The Euphrates", History Studies, 8/4, 2016, s. 104-116.

¹³ Amerikalı misyoner Lennep uzun süre Tokat'ta ikamet etmiş ve oradan yakın yakın çevreye bazı geziler düzenlemiştir. Onun özellikle Amasya'ya yaptığı gezi, kentte Protestanlığı yaymak için yapılması planlanan kimi çalışmalara ışık tutmaktadır. Ayrıca onun bu çalışmalara dair yaptığı değerlendirmelerin de bölgede yürütülen misyonerlik çalışmalarını anlamak açısından önemli olduğu söylenebilir bkz. Ayşegül Kuş, "Lennep'e Göre Amasya", Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11/1, 2016, s. 253-276.

¹⁴ Report of the American Board, 1853, s.65.

160.000 nüfuslu Van ve ikisinin 20.000 nüfuslu Bitlis'e, geri kalan ikisinin de 8.000 Ermeni nüfusu barındıran Erzurum ile onun yakınında 16.000 nüfusu barındıran Pasin için gönderilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁵ Ancak Bitlis'te bir Amerikalı misyonerin daimi olarak yerleşimi, şehrin örgüt adına bir istasyon haline getirilmesiyle mümkün olmuştur.

1. Bitlis'te Amerikan Board Örgütü'nün Teşkilatlanması

Amerikan Board'un Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanmasında Bitlis, bir istasyon veya dış istasyon olmasa da ilk olarak 1850 itibarıyla Arapkir, Harput, Muş ve Van ile birlikte Fırat bölgesinde yer alan Erzurum istasyonunun sorumluluğunda bir şehir olarak kaydedilmektedir.¹⁶ Ancak ilerleyen tarihlerde Bitlis, Amerikan Board teşkilatlanmasında doğrudan bir istasyon olarak yer almıştır. 17 Eylül 1858'de Tillman C. Trowbridge¹⁷ tarafından Van'dan yazılan mektupta, Bitlis'te neden bir istasyon kurulması gerektiği ile ilgili olarak; Muş ve Van ile kıyaslandığında sağlıklı bir iklime, rahat evlere ve büyük bir Ermeni nüfusa sahip olması burada bir istasyon açılması için ilk gerekçeler olarak gösterilmiştir. Trowbridge, Bitlis'e kalıcı olarak yerleşmek amacıyla şahsi eşyalarını almak için Diyarbakır'a giden Knapp ve eşine yolculuk boyunca eşlik etmiş ve burada da Van'da kaleme aldığı mektuba ilaveler yapmıştır. İlavelerde Bitlis'in misyonerler açısından önemine vurgu yaparak George C. Knapp ve ailesine eşlik edecek başka misyonerlerin de şehre gönderilmesini tavsiye etmiştir.¹⁸

Ayrıca bir istasyon açılması noktasında neden Muş değil de Bitlis'in seçilmesi gerektiği ile ilgili olarak da birçok gerekçe gösterilmiştir. Bunlardan birincisi Bitlis'in, iklim noktasında sağlık açısından çok meşhur olmasına rağmen Muş'un bunun aksine sağlıksız bir iklim yapısına sahip olmasıdır. İkincisi, Bitlis'te ikamet edilecek olan evler son derece muazzam olarak gösterilirken, Muş'ta bulunanların oldukça kötü durumda olduğu, bundan dolayı misyonerler için yenilerinin inşa edilmesi gerektiğidir. Üçüncü olarak Bitlis'ten bir misyoner veya yerli yardımcının sorunsuz şekilde sadece bir günlük sürüş mesafesinde ulaşabileceği Muş ve köylerinin, buradan çok rahat bir şekilde denetlenebilir olmasıdır. Hatta bir binek hayvanıyla, üzerinde yük olmadan Bitlis'ten Muş merkeze dokuz buçuk saatte ulaşıldığı, Muş ovasında Bitlis'e en yakın köye dört saatte ulaşılabilirdiği kaydedilmektedir. Dördüncüsü de Bitlis'in, Van Gölü'ne sadece dört saat mesafede, Van şehir merkezine ise iki günlük mesafede olmasından dolayı, Van'a kadar uzanan alandaki faaliyetler için Muş'tan daha elverişli/operasyonel bir konumda olmasıdır.¹⁹ Şehrin bir istasyon merkezi seçilmesinin en önemli sebeplerinden biri olarak gösterilen iklim ve coğrafyası hakkında 19 Kasım 1859'da Dr. Nutting tarafından yazılan mektupta da benzer bilgiler bulmak mümkündür.²⁰

Bitlis'e, Amerikan Board çalışanı olarak ilk görevlendirme Asur Misyonu'nun Kasım ayında Diyarbakır'da yapılan 4. Yıllık Toplantısı'nda yapılmıştır. Toplantıda iki yerli yardımcının mümkün olan en kısa zamanda büyük bir Ermeni nüfusuna sahip olan Bitlis'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Amerikan Board misyoneri olarak da ilk görevlendirme yine

¹⁵ Report of the American Board, 1854, s.80, 269. Aynı yıl için Bitlis'in nüfusu The Missionary Herald'da da 20.000 olarak verilmektedir. The Missionary Herald, Vol.L, No:9, September 1854, s.269.

¹⁶ Anadolu'da ayrıca Kayseri ve Tarsus'tan İstanbul ve İzmir; Diyarbakır'ın doğusuna kadar uzanan bölgeden Antep; Tokat, Sivas, Amasya ve Merzifon'u içine alan bölgeden Trabzon sorumlu olarak gösterilmiştir. Report of the American Board, 1850, s.100-102.

¹⁷ 1855'te Osmanlı ülkesinde çalışmak için Amerikan Board tarafından görevlendirilen ve bu yıldan itibaren 1888'de Maraş'ta ölümüne kadar sırasıyla İstanbul, Erzurum, Maraş ve Antep'te görev yapan bir misyonerdir. 1858-1859 yılları arasında Erzurum, Van ve Bitlis'i içine alan bir araştırma gezisi yapmıştır.

¹⁸ The Missionary Herald, Vol.LV, No:2, February 1859, s.47, 49.

¹⁹ Bu sebepler, Mr. Dwight tarafından 2-8 Temmuz 1861'de kaleme aldığı ve Harput'tan Bitlis'e yaptığı 10 günlük gezi hakkında bilgi veren kısımda belirtilmektedir. The Missionary Herald, Vol.LVII, No:11, November 1861, s.342-344.

²⁰ The Missionary Herald, Vol.LVI, No:3, March 1860, s.70.

1858 yılı Nisan ayında yapılan Asur Misyonu yıllık toplantısında gerçekleştirilmiştir. 1858 yazında George C. Knapp ve Dr. Henri B. Haskell'in²¹ eşleriyle birlikte Siirt ve Bitlis'e gitmeleri kabul edilmiştir.²²

Bitlis'te görevlendirilmek için özellikle Knapp ailesinin seçilmesinin nedeni, George Knapp'ın sağlık sorunlarıdır. Knapp'ın 1857 yılı sonbaharında sık sık ateşlenmesi neticesinde doktorlar, önce bahar aylarında bir geziye çıkmasını, sonra da Diyarbakır ovasından uzakta tepelerde bir yazlık konutta ikamet etmesini önermişlerdir. Bu tavsiye üzerine Knapp eşiyile birlikte önce Asur Misyonu yıllık toplantısına katılmak için Musul'a, buradan 30 Nisan'da Siirt'e gitmiş ve Bitlis'e gitmek için 25 Mayıs'ta buradan ayrılmıştır. Bitlis'te Amerikan Board adına görevli yerli yardımcı Shemmas, onlara şehirde bir ev ayarlamıştır. Siirt'ten üç gün süren bir yolculuktan sonra şehre gelen Knapp, Bitlis'i dağların arasında, deniz seviyesinden 450-600 metre yükseklikte, halkı hamarat ve Ermenice konuşulan şirin bir yer olarak tanımlamaktadır. Şehir nüfusunu ise 50'si Yakubi, 150'si Ermeni ve geri kalanı Müslüman olmak üzere 4.000 hane olarak vermektedir.²³

Bölgede inceleme yapan misyonerler Bitlis'i önemli bir çalışma merkezi olarak görmüşler ve yürütülecek çalışmalar için bir misyoner ailesinin yeterli olmayacağı kanaatini sürekli olarak dile getirmişlerdir. Bu noktada görüş beyan eden ilk misyoner Trowbridge olmuştur. Trowbridge, Bitlis'e kalıcı olarak yerleşmek amacıyla şahsi eşyalarını almak için Diyarbakır'a giden Knapp ve eşine yolculuk boyunca eşlik etmiş ve burada da –yukarıda bahsedilen- Van'da kaleme aldığı mektuba ilaveler yapmıştır. İlavelerde Bitlis'in misyonerler açısından önemine vurgu yaparak George C. Knapp ve ailesine eşlik edecek başka misyonerlerin de şehre gönderilmesini tavsiye etmiştir.²⁴ Bitlis'te çalışmalara başladıktan sonra, yeni misyonerler gönderilmesi gerektiğini belirten bir başka misyoner de G. Knapp olmuştur. Knapp, kendisine çalışmalarda yardımcı olmak için örgüt merkezinden şehre yeni misyonerler gönderilmesini talep etmiş ve bu talip üzerine Lysander Tower Burbank ve eşi Sarah S. Burbank Bitlis'e görevlendirilmiş ve gönderilmiştir.²⁵

Ancak, Amerikan Board örgütü Bitlis'e yeni misyonerler göndermeden önce de Knapp ve ailesi, şehirde yürüttüğü faaliyetlerinde çevre bölgelerde bulunan misyonerler tarafından yalnız bırakılmamıştır. Mesela Musul istasyonunda görev yapan Dr. Haskell ve eşi Sarah J. Brewster Haskell 1858 yılı yaz ayının yarısını Bitlis'te geçirmişler ve burada kaldıkları süre içerisinde her Pazar günü kiralanmış bir odada, sayıları 15 ile 50 arasında değişen dinleyici kitlesine hitap etmişlerdir. Hatta kış ayları boyunca Knapp'a, Trowbridge eşlik etmiştir.²⁶ Yine şehirdeki misyonerlerin yalnızlığını gideren bir başka misyoner ailesi de Dr. David H. Nutting ve eşi olmuştur. Bu misyoner ailesi 1860 öncesi son iki yazı Bitlis'te geçirmişlerdir.²⁷

Bu gelişmeler çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin en dağlık ve etrafındaki bölgeden kopuk halde bulunan bir bölgesinde yer alan Bitlis,²⁸ 1858'de Asur Misyonu'nun bir merkez istasyonu

²¹ 1855-1861 yılları arasında Diyarbakır, Musul ve Mardin'de görev yapan bir Amerikan Board misyoneridir. Report of the American Board, 1856, s.106; The Missionary Herald, Vol.LIV, No:1, January 1858, s.5; Alan, agm, s.29.

²² The Missionary Herald, Vol.LIV, No:4, April 1858, s.123; The Missionary Herald, Vol.LIV, No:7, July 1858, s.218.

²³ Report of the American Board, 1859, s.74-75; The Missionary Herald, Vol.LIV, No:10, October 1858, s.313.

²⁴ The Missionary Herald, Vol.LV, No:2, February 1859, s.47, 49. Mr. Knapp ve ailesinin eşyalarının Diyarbakır'dan taşınması hakkında bilgi için bkz. The Missionary Herald, Vol.LV, No:6, June 1859, s.173.

²⁵ The Missionary Herald, Vol.LVI, No:7, July 1860, s.199, 252.

²⁶ Birkaç kez şehirdeki dini yetkililer tarafından insanların bu toplantılara katılmasının yasaklandığı, ancak Haskell'in doktor olmasından dolayı her geçen gün birçok hasta tarafından bizzat evlere çağrıldığı ve Dr. Haskell'in gittiği yerlerde dini metinler okuduğu belirtilmektedir. Report of the American Board, 1859, s.75.

²⁷ Report of the American Board, 1860, s.80-81.

²⁸ Report of the American Board, 1910, s.120.

haline getirilerek Amerikan Board örgütünün Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanmasında yerini almıştır. Ancak bu teşkilatlanmadaki yolculuğu dönem dönem aşağıda tespit edildiği şekilde bazı değişikliklere uğramıştır:

- 1858-1860 Asur Misyonu istasyonu
- 1860-1874 Doğu Türkiye Misyonu istasyonu
- 1875-1885 Doğu Türkiye Misyonu dış istasyonu
- 1886-1920 Doğu Türkiye Misyonu istasyonu

Bitlis'in bir merkez istasyon olarak bünyesinde yer aldığı Asur Misyonu, Amerikan Board'un 1851'de Mezopotamya bölgesindeki misyonerlik çalışmalarını, Suriye Misyonu'ndan ayırarak *Asur Misyonu* adıyla yeniden yapılandırma kararı alması neticesinde teşkil edilmiştir. Kurulduğu andan itibaren Musul ve Diyarbakır olmak üzere iki istasyon etrafında çalışmalar başlatılmıştır. Bu durum 1858'e kadar devam etmiş, bu yıl istasyon sayısı, Bitlis ve Mardin'in de ilave edilmesiyle dörde çıkmıştır. 1860'a kadar devam edecek olan bu yapı, aynı yıl Harput'ta yapılan toplantı sonucu Amerikan Board teşkilatlanmasına son şekil verilip, Asur Misyonu yeni kurulan Doğu Türkiye Misyonu sınırları içine dâhil edilmeye kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Suriye, Batı Türkiye, Doğu Türkiye ve Merkezi Türkiye Misyonu olarak şekillenen yeni teşkilatlanma içinde *Asur Misyonu*'na ait 4 istasyon -Musul, Diyarbakır, Mardin, Bitlis- ve çalışma bölgeleri Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde yer almıştır.²⁹

Bu durum 1874'e kadar devam etmiş, aynı yıl Bitlis ve Van istasyonlarındaki çalışmalar birleştirilmiş³⁰ ve örgütün bölgeyle ilgili bütün çalışma verileri 1885 yılına kadar Van istasyonu altında verilmiştir. 1886'dan itibaren yeniden Bitlis merkez istasyon haline getirilmiş ve veriler yeniden istasyon verileri şeklinde vermeye başlanmıştır. Ancak 1875-1885 döneminde Bitlis merkez istasyon olmamasına rağmen daima Amerikalı misyoner çalışanlar burada bulunmuşlar ve ikamet etmişlerdir.

Belgelerden tespit edilebildiği kadarıyla Bitlis'e bağlı ilk dış istasyon 1860'da Muş olarak kaydedilmiştir.³¹ Muş birkaç yıl şehrin tek dış istasyonu olarak kalmış ancak 1863'te Yoncalı ve Van,³² Bitlis'in dış istasyonuna dâhil edilmiştir. Amerikan Board kayıtlarından Bitlis istasyonuna bağlı dış istasyonların yıllara göre sayısı ve kuruluş tarihleri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir.³³

²⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Report of the American Board, 1861, s.5; The Missionary Herald, Vol.LVI, No:11, November 1860, s.345, 347, 349; The Missionary Herald, Vol.LVII, No:1, January 1861, s.5.

³⁰ Report of the American Board, 1874, s.28; The Missionary Herald, Vol.LXX, No:1, January 1874, s.8.

³¹ Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Reel 552, No:14; Reel 676, No:24; Report of the American Board, 1861, s.57.

³² Van 1872'de ayrı bir istasyon haline getirilecek, hatta 1875-1885 yılları arasında Bitlis'teki çalışmalar burada yürütülen çalışmalar ile birleştirilecek ve Van merkez istasyon haline getirilecektir. Report of the American Board, 1863, s.82-83.

³³ PABCFM, Reel 676, No:5, 14, 17, 21, 24, 30, 33, 36, 39, 54, 58, 62, 68, 73, 79, 85, 92, 100, 108, 114, 120; Reel 680, No:7, 16, 25, 32; Reel 685, No:245, 251, 252, 256, 258, 273, 275, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 300; Reel 703, No:327, 330, 334, 344, 352; Reel 712, No: 652, 653, 655, 656; Report of the American Board, 1861, s.57; 1862, s.93, 96; 1863, s.75, 76; 1864, s.82; 1865, s.81, 86-87; 1866, s.87, 91-92; 1867, s.76, 77; 1868, s.36, 38; 1869, s.27, 29; 1870, s.29, 30; 1871, s.41, 1872, s.33, 34; 1873, s.27, 28, 29; 1874, s.29; 1886, s.44; 1887, s.86; 1888, s.41; 1889, s.40; 1900, s.60; 1909, s.72.

Tablo 1: Bitlis istasyonuna bağlı dış istasyonlar

Yıl	Dış İstasyon Sayı	Dış İstasyonlar	Kuruluş Tarihleri ³⁴
1860	1	Muş	1860
1861	1	Yoncalı	1862
1862	1	Havadorig ³⁵	1862
1863	3	Van	1863
1864	3	Pakhaut	1866
1865	3	Pırhus ³⁶	1868
1866	4	Şeyhyakub	1869
1867	4	Hasköy	1869
1868	4	Derkevank ³⁷	1869
1869	15	Dsaghag ³⁸	1869
1870	10	Mogonk ³⁹	1869
1871	12	Garmen	1869
1872	11	Argends	1869
1873 ⁴⁰	13	Sinemerg ⁴¹	1869
1885	18	Aghagh	1869
1886	18	Sak	1869
1887	15	Kultik ⁴²	1869
1888	15	Tadvan	1870
1889	16	Gop/Kop	1870
1890	17	Arınçvank (Arunjvank) ⁴³	1871

³⁴ Bazı istasyonların kuruluşları ile ilgili Amerikan Board belgelerinde farklı tarihler verilmiştir. Bu durumda dış istasyonların kayıtlarda ilk geçtiği tarih esas alınmıştır.

³⁵ Havadarig, Havadorig, Havadrik olarak kaydedilen yerleşim yeri bugün Muş iline bağlı Derecik köyüdür. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesimbirimi/mushdemography.html>. (E.T. 13.07.2018)

³⁶ Amerikan Board kayıtlarında Pulkhus, Perkhoos, Perkhus gibi farklı şekillerde kaddedilmiş olan yerleşim yeri bugün Ahlat'a bağlı Ovakişla köyüdür. Necmettin Elmastaş-M.Sait Şahinalp-Veysi Günel, "Bitlis İli Köy Adlarına Coğrafi Açından Bir Yaklaşım", VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Ekim 2011), Editör Oktay Belli-Vedat Evren Belli, Bursa 2013, s.579-580.

³⁷ Silvan'a bağlı Derik köyüdür. <https://www.facebook.com/AnatolianArmenians/posts/1128965703865146:0>. (E.T. 13.07.2018).

³⁸ Amerikan Board kayıtlarında Dsaag, Dsunhag, Isavank, Dzağgavank, Dsughag gibi farklı şekillerde kaydedilen ve Dziğag, Zağat veya Zigak olarak tarihi kayıtlarda yer alan, bugün Karakütük ismi verilen yerleşim yeri olduğu tahmin edilmektedir. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (E.T. 13.07.2018).

³⁹ Amerikan Board kayıtlarında Mogoönk, Magoönk şekillerinde geçen, tarihi kayıtlarda Mogonk, Magonk, Mogonk olarak yer alan bugünkü Soğucak'tır. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlisvilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁴⁰ 1874'ten itibaren Bitlis ve Van'daki çalışmalar birleştirilerek, şehir Van istasyonunun altında bir dış istasyon olarak kaydedilmeye başlanmıştır. PABCFM, Reel 680, No: 45, 54, 58, 69, 80, 88-89, 105, 107, 129, 130, 152, 155; Reel 685, No:115, 120, 138, 205.

⁴¹ Amerikan Board kayıtlarında farklı kuruluş tarihleri ile (1869, 1885, 1891) Senemerk, Sinamerg, Sinemerk olarak kaydedilen ve tarihi metinlerde Simanerg, Sinemerk şeklinde yer alan bugünkü Darboğaz'dır. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>

⁴² Bugün Bitlis merkeze bağlı Arıdağ köyüdür.

1891	16	Khundsorkin (Hunthsarkin)	1872
1892	21	Şirvanşeyh ⁴⁴	1873
1893	21	Kartsor ⁴⁵	1876
1894	22	Tuğ ⁴⁶	1878
1899	21	Hant	1880
1900	20	Papshen	1882
1902	22	Shemeram	1884
1903	21	Garmouri	1885
1908	11	Leez	1888
1909	8	Sak	1889
1910	15	Tsogonk ⁴⁷	1889
1911	6	Tsorgounk ⁴⁸	1890
1912	10	Dzuvar	1902
1913	12		

Tabloda Bitlis istasyonuna bağlı dış istasyonların isimleri, Amerikan Board kayıtlarında kaydedildiği şekilde verilmiştir. Bu yüzden birçoğu misyonerler tarafından telaffuz edildiği biçimde olduğu için Türkçe ile uygunluk göstermemektedir.

Tablo incelendiği zaman Bitlis'in dış istasyon sayısının her geçen yıl düzenli bir şekilde arttığı görülmektedir. Zirveye ulaştığı dönem ise 1890'lı yıllardır ve 22 kayıtlarda tespit edilen en yüksek dış istasyon rakamıdır.

2. Bitlis'te Görev Yapan Amerikalı Misyonerler ve Yerli Yardımcılar

Bitlis, bir merkez istasyon haline getirildiği andan itibaren şehirde daima en az bir misyoner ailesi bulundurulmuştur. Hatta 1874-1884 yıllarında yürütülen çalışmaların Van istasyonu ile birleştirilerek, Bitlis'in sorumluluğunun buraya verildiği dönemde bile şehir merkezindeki Amerikalı misyonerler burada ikametlerine devam ederek çalışmalarını aksatmamışlardır.

Bitlis, iki yıl Asur ve ardından Doğu Türkiye Misyonu'na bağlı bir istasyon iken hem istasyon merkezi hem de dış istasyonlarındaki Amerikalı ve yerli çalışanlar hakkındaki istatistiki bilgiler, yıllara göre Amerikan Board belgelerinden şöyle tespit edilmiştir.⁴⁹

⁴³ Amerikan Board kayıtları ve halk dilinde Aroonchank, Arunjavank, Arunçovank, Arçavank, Arçevank olarak geçen yerleşim yeri bugün Yeşilce olarak anılmaktadır. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁴⁴ Bugün Ağrı ile sınırları içinde yer almaktadır.

⁴⁵ Tarihi metinlerde Karsora ve Kasor şeklinde geçen ve bugün Suvaran köyü olarak bilinen yerleşim yeridir. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁴⁶ Amerikan Board kayıtlarında Tuxh, Tookh, Toukh şeklinde ifade edilmiş ve Bitlis'e 22 km mesafede gösterilmiştir. <https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-bitlispaghesh/bitlis/religion/missionaries.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁴⁷ Tarihi metinlerde Hoğunk, Tsoğunk, Oğnuk, Ogonk, Ogank biçimlerinde yer alan ve bugün Üçdere olarak isimlendirilen yerleşim yeridir. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁴⁸ Tarihi metinlerde Orgnot, Tsorgonk, Orkinor, Orgunus, Orgonotz, Orgenats, Orginos olarak kaydedilen, bugünkü ismi Çukurbağ olan yerleşim yeridir. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁴⁹ Rakamlar Bitlis istasyon merkezi ve dış istasyonların toplam rakamları şeklinde verilmiştir. PABCFM, Reel 552, No:14; Reel 676, No:4, 13, 17, 24, 30, 36, 54, 68, 73, 92, 100, 114; Reel 680, No:7, 25, 45, 58-59, 79, 105, 129, 152;

Tablo 2: Bitlis istasyonunda görev yapan Amerikalı ve yerli çalışanlar

Yıl	Amerikalı Çalışanlar			Yerli Çalışanlar				
	Erkek	Bayan	Toplam	Papaz	Vaiz	Öğretmen	Diğer	Toplam
1859	1	1	2	-	1	-	1	2
1860	2	2	4	-	1	-	1	2
1861	2	2	4	-	1	1	-	2
1862	2	2	4	-	1	2	-	3
1863	2	2	4	-	3 ⁵⁰	1	4	8
1864	2	2	4	-	1	2	2	5
1865	2	2	4	-	1	2	4	7
1866	2	2	4	-	2	3	4	9
1867 ⁵¹	-	-	-	1	-	4	5	10
1868	2	4	6	1	2	4	1	8
1869	2	4	6	1	3	20	5	29
1870	1	3	4	2	2	8	7	19
1871	1	3	4	2	2	14	-	18
1872	1	3	4	2	3	15	1	21
1873	1	3	4	2	3	21	-	26
1874 ⁵²	1	3	4	1	1	5	-	7
1875	1	3	4	1	1	1	-	7
1876	1	3	4	1	1	6	-	8
1877	1	3	4	1	1	3	-	5
1878	1	1	2	1	1	4	-	6
1879	1	3	4	1	1	4	1	7
1880	1	3	4	1	1	7	-	9
1881	1	3	4	1	1	7	-	9
1882 ⁵³	3	7	10	1	2	10	-	13
1883	1	2	3	1	1	12	-	14
1884	1	2	3	1	1	10	-	12
1885	1	3	4	2	1	26	3	32
1886	1	3	4	1	1	17	4	23

Reel 685, No:117-118, 147-148, 205, 214, 218-219, 251-253, 275, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 236, 277, 300; Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358; Reel 712, No:651, 652-653, 655, 656.

⁵⁰ Bu vaizlerden biri Bitlis'te ancak 9 ay, diğeri de Van'da sadece 3 ay kalmıştır.

⁵¹ Bu yıl için bir misyoner kaydı yok. Çalışanların hepsi yerlilerden oluşmaktadır. PABCFM, Reel 676, No:68; Hatta yıllık raporlarda, Bitlis istasyonunda görev yapan misyonerler için Yolda ibaresi kullanılmıştır. Report of the American Board, 1868, s.36.

⁵² 1874-1884 yılları arasında Bitlis ve bağlı dış istasyonları Van istasyonuna bağlı birer dış istasyon olarak gösterildiği için bu yıllar arasındaki rakamlar sadece Bitlis şehir merkezinde görev yapanları göstermektedir. PABCFM, Reel 680, No:58, 80, 105, 129.

⁵³ Bu yıla ait rakamlar Van ve Bitlis'in, dış istasyonlar hariç, birleşik olarak verilmiş rakamlarıdır. PABCFM, Reel 685, No:180.

Amerikan Board ve Bitlis'teki Çalışmaları

1887	2	4	6	-	2	25	4	31
1888	2	4	6	-	3	27	2	32
1889	2	4	6	1	1	30	2	35
1890	3	5	8	1	6	26	-	33
1891	3	5	8	1	4	29	2	36
1892	3	5	8	1	4	31	3	39
1893	3	5	8	1	4	31	3	39
1894	2	6	8	2	5	24	3	32
1897	2	3	5	-	7	24	3	34
1898	2	6	8	-	7	24	3	34
1899 ⁵⁴	1	4	5	-	3	23	2ik	28
1900	1	4	5	-	3	23	2	28
1902	2	5	7	-	3	27	2ik	32
1903	2	5	7	-	2	24	2ik	28
1904	2	5	7	-	2	23	2ik	27
1908	1	3	4	-	7	22	4ik+1	34
1909	1	3	4	-	7	22	4ik+1	34
1910	1	3	4	-	8	16	5ik+1	30
1911	2	3	5+1 ⁵⁵	-	7	15	5ik	27
1913	2	3	5+1	-	8	16	4ik	28
1914	1	4	5	-	5	20	2ik	27

Doğrudan Bitlis istasyonuna atanarak burada çalışan veya civar bölgelerdeki bir istasyonda görevli iken bir süre Bitlis'te görev yapan Amerikalı misyonerlerin isimleri ve belli bir süre bulundukları ve görev yaptıkları şehirler ve yıllar şöyle tespit edilmiştir:

Tablo 3: Bitlis istasyonunda görev yapan Amerikalı misyonerler

Görev Süresi	İsim-Soyisim	Görev Yerleri
1858-1895	George Cushing Knapp	İzmir, Diyarbakır, Bitlis
	Alzina M. Churchill Knapp	
1860-1870	Lysander T. Burbank	İzmir, Bitlis
	Sarah S. Burbank	
1868-1915	Charlotte E. Ely	Bitlis, Erzurum
1868-1913	Mary A. C. Ely	Bitlis
1868-1907	Royal M. Cole	Erzurum, Bitlis
	Lizzie Cole	
1890-1915	George Perkins Knapp	Bitlis, İstanbul, Harput, Diyarbakır

⁵⁴ Daha önceki yıllarda diğer yardımcılar kısmında, bu yardımcılardan ne yaptığı ile ilgili herhangi bir kayıt düşülmezken bu yıldan itibaren İncil Kadınları olarak görev yapanlar özellikle not edilmiştir. Bu tarihten sonra bu şekilde ayrı belirtilen yardımcılar da tabloda ik kısaltması ile verilmiştir.

⁵⁵ 1911 ve 1913 verilerinde Amerikalı Çalışanlar kısmında çalışanlardan biri atanmamış yabancı çalışan (foreign workers not under appointments) şeklinde verilmiş. PABCFM, Reel 712, No:652.

	Anna J. Hunt Knapp	
1893-1915	Grace H. Knapp	İstanbul, Bitlis
1897-1898	Charles R. Ashdown	Bitlis, Erzurum
	Jane D. Ashdown	
1902-1904	Herbert L. Underwood (Dr.)	Bitlis, Erzurum
	Dora E. Judson Underwood	
1908-1915	Harrison A. Maynard	Bitlis, Tiflis, Erivan, Gümrü ⁵⁶ , İzmir, Beyrut
	Mary E. White Maynard	
1910-1915	Mary D. U. Dunlap	Erzurum, Bitlis
1913-1915	Myrtle O. Shane	Bitlis, İstanbul, Beyrut, Harput, Atina
1854-1875	David H. Nutting	İzmir, Diyarbakır, Bitlis, Urfa, Antep, Halep, Antakya
1910-1925	Grisell M. McLaren	Van, Bitlis, Harput, İstanbul, Konya

Bitlis'te göreve başladıkları yıl esasına göre hayatlarına kısaca bakacak olursak, bunların başında Knapp ailesi gelir. Knapp ailesinin neredeyse tamamı Amerikan Board çalışma merkezlerinden biri olan Bitlis'te birer misyoner olarak faaliyetlerde bulunmuştur.⁵⁷ Bunlardan en önemlisi ailenin öncüsü olan baba Rev. George Cushing Knapp'tır. Baba Knapp, 30 Ekim 1823 tarihinde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak Lyndon'da doğmuştur. 21 yaşına kadar herhangi bir eğitim alma konusunda girişimleri olmamış, bu yüzden ancak 31 yaşında ilahiyat eğitimini tamamlamış, 1852'de Middlebury College'den, 1855'te Andover Seminary'den mezun olmuştur.

Andover'da iken misyoner olmaya karar vermiştir. 5 Eylül 1855'te, 30 Ocak 1820 tarihinde Pittsford'da dünyaya gelen Miss Alzina M. Churchill ile evlenmiştir. Düğünden iki gün sonra 7 Eylül 1855'te Diyarbakır'da, misyoner olarak çalışmak için atanmışlar ve 27 Ekim 1855'te Boston'dan Mr. ve Mrs. Orson P. Allen ile aynı gemide karı-koca yola çıkmışlar ve 9 Aralık 1855'te İzmir'e gelmişlerdir.

Misyonerlik çalışmalarına ilk önce 5 Nisan 1856'dan itibaren Diyarbakır'da başlamışlar, ancak buranın havasının sağlık durumlarına elverişli olmamasından dolayı, çalışma yerlerini değiştirmeye karar vermişler ve 1858'de 37 yıl boyunca onların evi olacak olan Bitlis'e gitmişler ve burada Amerikan Board adına yeni bir istasyon açmışlardır. Mr. Knapp burada çok iyi derecede Ermenice öğrenmiş ve bu dilde vaaz veren bir din adamı olmuştur. 1864'te şehirde önce bir kilise, ardından okullar açmışlardır. 1868'de Bitlis'te aralarına katılan ve Bitlis Kız Okulu'nda başarılı çalışmalar yapan Ely kardeşler ile tanışmışlardır. Knapp ailesi burada daha sonra misyoner olacak olan bir erkek ve bir kız çocuğu sahibi olmuşlardır.

Mr. Knapp, 1883'te, Van'da misyoner olarak görev yapan G. C. Reynolds ile birlikte bir gezinti sırasında, bölgede bir Kürt aşiret reisi olan Musa Bey ve adamları tarafından saldırıya uğramıştır. Knapp ailesi sağlık durumundan dolayı Bitlis'te görev yaptıkları süre içerisinde birincisi 1867-1868, ikincisi 1885-1887 yılları arasında olmak üzere iki defa ülkelerinde izin kullanmışlardır. George C. Knapp'ın 12 Mart 1895'te ölümünden sonra 18 Temmuz 1896'da Mrs. Knapp Amerika'ya dönünceye kadar burada hizmet vermiştir.

⁵⁶ Amerikan Board kayıtlarında Alexandropole olarak geçen bir dönem Leninika olarak bilinen, bugün itibariyle Ermenilerin Gyumri dediği şehir.

⁵⁷ Bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board Misyonerlerinin Diyarbakır'daki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri", Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt 1, Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s.410-449; Alan, "Asur Misyonu...".

Mr. Knapp, Bitlis'te görev yaptığı süre içerisinde istasyon içerisinde 21 dış istasyon açmış ve dönem dönem buralara ziyaretlerde bulunmuştur. Ölümüyle birlikte eşi çalışmalara yalnız devam etmiştir. Ancak ölümüne kadar bütün buralarda yürüttükleri çalışmaları sadakatle ve etkili bir şekilde yerine getiren bir misyoner çift olmuşlardır.

Rev. ve Mrs. Knapp'ın; Arthur Churchill (D.1859-Ö.23 Ekim 1862), Elizabeth (D.9 Şubat 1861-9 Ekim 1863), George P. (D.13 Haziran 1863-Ö.Ağustos 1915), John Herbert (24 Ekim 1865), Grace Higley (D.21 Kasım 1870) ve Edith L. Melvin (D.2 Kasım 1874) adlarında 6 çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan George Perkins ve Grace H. de anne ve babası gibi misyoner olarak görev yapmışlardır. Mr. Knapp'ın ölümünden bir yıl sonra Mrs. Knapp Amerika'ya dönmüş ve sağlık durumunun çalışmaya elvermemesinden dolayı emekliye ayrılmış ve uzun süren bir hastalık döneminden sonra 21 Ağustos 1909'da Colorado Springs'te hayatını kaybetmiştir.

Rev. ve Mrs. Knapp'ın oğullarından ve Bitlis'te dünyaya gelen George Perkins de – eğitimini ülkesinde tamamladıktan sonra eşi Anna ile birlikte- anne ve babası gibi Doğu Türkiye Misyonu'nda 1890'dan itibaren Amerikan Board'a bağlı bir misyoner olarak çalışmış, çalışmalarının uzun bir dönemini Harput ve Bitlis istasyonlarında geçirmiş, ancak 1915'te Diyarbakır'da görevlendirilmiş, buradaki çalışmaları uzun sürmemiş ve 10 Ağustos 1915'te hayatını kaybetmiş ve buraya gömülmüştür.

Yine 21 Kasım 1870'te Bitlis'te dünyaya gelen aynı ailenin kızı Grace H. Knapp, ülkesinde Mount Holyoke kolejinden mezun olduktan sonra, mezun olduğu okulla aynı adı taşıyan Bitlis'teki Mount Holyoke Kız Okulu'nda görev yapmak için 1893'te Bitlis'e gelmiş ve 1896'ya kadar okulda öğretmenlik yapmıştır. 1896-1897 döneminde Erzurum Kız Okulu'nda görev yapan Grace, sağlık nedenlerinden dolayı 1902'de ülkesine dönmüş, ancak 1910'da yeniden Bitlis'e gelerek çalışmalara katılmıştır. 1915'te tekrar ülkesine dönmek zorunda kalmış ve 14 Mart 1953'te hayatını kaybetmiştir.⁵⁸

Knapp ailesinin talebi üzerine Bitlis'e görevlendirilen bir başka misyoner ailesi Burbanklar olmuştur. Lysander Tower Burbank, 24 Kasım 1828'de doğmuş, 1857'de Williams ve 1860'ta Union kolejlerinden mezun olduktan sonra 14 Haziran 1860'ta Amerikan Board adına misyoner olarak Osmanlı toprakları için görevlendirilmiş ve 1838'de New York'ta dünyaya gelen eşi Sarah S. ile birlikte 3 Temmuz 1860'ta Boston'dan yola çıkmış, 23 Ağustos'ta İzmir'e, 13 Ekim'de Bitlis'e gelmiştir. 1866-11 Temmuz 1868 tarihleri arasında ailesiyle birlikte ülkesinde izinde geçirdikten sonra 3 Ekim 1868'de yeniden Bitlis'e gelmiştir. 1870'te ailesiyle ülkesine dönerek Amerikan Board örgütündeki görevinden ayrılmış, 12 Mayıs 1912'de hayatını kaybetmiştir. 29 Ekim 1918'de de eşi ölmüştür. Ailenin 7 çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan John Henry 7 aylıkken Bitlis'te hayatını kaybetmiştir.⁵⁹

Bitlis'te yürütülen misyonerlik faaliyetlerinde Charlotte E. ve Mary A.C. Ely kardeşler de oldukça etkili olmuşlardır. Ülkelerinde Mount Holyoke Kız Ruhban Okulu'ndan mezun olan iki kız kardeş, Bitlis'te çalışmak için görevlendirilmişler ve 11 Temmuz günü New York'tan yola çıkmış ve 3 Ekim 1868'de şehre gelmişlerdir. Çalışmalarda Knapp ailesi tarafından özellikle şehirdeki Ermeni kadınlarının eğitimi için görevlendirilmişlerdir. Bazı engellerle karşılaşsalar da Bitlis'te Mount Holyoke Kız Okulu'nu resmen açmayı başarmışlardır. Her iki kız kardeş de çalışmalarında özverili olmasına rağmen, abla Charlotte 47 yıl boyunca aralıksız okulda hizmet

⁵⁸ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17183>. (E.T. 13.07.2018).

⁵⁹ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16754>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16755> (E.T. 13.07.2018); Report of the American Board, 1860, s.81; The Missionary Herald, Vol.XVII, No:2, February 1861, s.60; The Missionary Herald, Vol.LXIX, No:7, July 1873, s.210.

vermiş, bu süre içinde 1878-23 Ağustos 1879 ve 1896-11 Eylül 1897 tarihleri olmak üzere sadece iki defa ülkesine izinli olarak gitmiştir. Mary ise 1878-1879, 1888-1889 1896-1897 ve 1909-1910 olmak üzere dört defa ülkesinde izin kullanmıştır.

İki kız kardeş zamanlarının büyük bir kısmını okuldaki faaliyetler için harcarken, bir yandan da yardım işleriyle meşgul olmuşlardır. Mesela 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan kıtlıkta, 30 kadar erkek yetim çocuk Bitlis'e gelmiş ve iki kız kardeş bu yetimleri şehirde fakirler için açtıkları aşevlerinde doyurmayı ve şehirde henüz açılmış olan George C. Knapp Okulu'nda barındırmayı kendilerine vazife edinmişlerdir.⁶⁰

Kız kardeşlerden Mary Ely, 1912'de Beyrut'taki bir hastanede çalışmak için Bitlis'ten ayrılır ve bir yıl sonra burada vefat eder. Charlotte ise 1915 yılı Ekim ayında Bitlis'te 76 yaşında hayatını kaybeder ve şehirdeki Amerikan misyoner kurumlarının bulunduğu alana defnedilir.⁶¹ Onun ölümü Bitlis'teki Mount Holyoke Kız Okulu'nun da sonu olur.⁶²

Amerikan Board bünyesinde bölgede uzun süre görev yapan bir başka misyoner çifti Royal M. ve Lizzie Cole'dur. Royal Merriman Cole 12 Şubat 1839'da Stark'ta çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, 1866'da Amherst College'den mezun olmuş, 1 Temmuz 1868'de Lizzie Cobleigh ile evlenmiştir. Mrs. Lizzie Cole 6 Mayıs 1848'de Littleton'da dünyaya gelmiş, Kimball Union Academy ve Mt. Holyoke Seminary'den mezun olmuştur. Çift evliliklerinin ardından birbuçuk ay sonra 15 Ağustos 1868'de New York'tan Osmanlı topraklarına doğru yola çıkmış ve 30 Eylül 1868'de Erzurum'a ulaşmışlardır. 1884'te, arkalarında dört çocuklarının mezarını bırakarak Bitlis istasyonuna nakledilmişlerdir. Şehirde 1907'ye kadar Amerikan Board misyoneri olarak faaliyet yürüttükten sonra 29 Ağustos 1907'den ayrılmışlardır.

Çiftin bölgede misyoner olarak görev yaptıkları sırada 9 çocukları dünyaya gelmiş, bunlardan ancak dördü yaşayabilmiştir. Hayatını kaybeden çocuklarının dördünün mezarı Erzurum'da biri Bitlis'tedir. Yaşayan dört çocuklarından biri yine anne babası gibi misyoner olan Nellie Alice'dir.⁶³ Mrs. Cole 25 Aralık 1924'te, Mr. Royal Cole ise eşinin ölümünün ardından yaklaşık üç ay sonra 12 Mart 1925'te ölmüştür.

Doğrudan Bitlis'te görevlendirilen misyonerler içinde şehirde en kısa süre kalan misyonerler karı-koca Charles R. ve Jane D. Ashdown olmuştur. Charles R. 8 Haziran 1897'de Montreal'den yola çıkarak 10 Eylül 1897'de Bitlis'e gelirken, Jane Dickie 9 Ekim 1897'de yine Montreal'den yola çıkmış ve 26 Kasım 1897'de Erzurum'a ulaşmıştır. İki misyoner 14 Aralık 1897'de Erzurum'da evlenmiş ve Aralık 1897'de Bitlis'e gitmişlerdir. Ancak 1898'de misyonerlikten istifa etmişlerdir.⁶⁴

Bitlis'te görev yapan karı-koca doktor ailesi Underwoodlar da şehre tıbbi anlamda önemli katkılarda bulunmuşlardır. Mr. Herbert L. Underwood hakkında fazla bilgi yoktur. San

⁶⁰ <http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁶¹ Harput'ta bulunan Amerikan konsolosluğu tarafından 15 Aralık 1915'te tutulan Charlotte E. Ely'nin ölüm raporu için bkz. PABCFM, Reel 712, No:1078. Bu raporda ölüm sebebi olarak muhtemelen Türkiye'deki genel duruma bağlı olarak ağır zihinsel zorlama gösterilmiştir. Burada bahsedilen durum 1915 Ermeni tehciridir.

⁶² <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16862>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863>; <http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁶³ 8 Aralık 1882'de Erzincan'da dünyaya gelmiş, ailesiyle birlikte uzun süre Bitlis'te yaşamış, ancak eğitimini Amerika'da almış ve misyoner olarak 19 Ekim 1911'de Trabzon'a gelmiş ve Öğretmen Okulu'nu (Teacher Training School) kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11989>. (E.T. 13.07.2018).

⁶⁴ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11573>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11574>. (E.T. 13.07.2018).

Francisco'da dünyaya gelmiş, Denver ve Cripple Creek'te eğitim görmüş, Gross Medical College'de tıp eğitimi almış olan Dora E. Judson ile evlenmiş ve eşiyle birlikte 18 Eylül 1901'de Boston'dan Osmanlı ülkesine gelmek için yola çıkmışlar, önce İstanbul'a buradan da 24 Mayıs 1902'de Bitlis'e ulaşmışlardır. Burada günlerini bir yandan tıp mesleğini icra ederek, diğer yandan da Türkçe öğrenerek geçirmişlerdir. 1903'te şehirde küçük çaplı bir hastane ve bir dispanser açmışlar ve altı ay içinde 1.300 hasta tedavi etmişlerdir. Hatta bu dönem içinde hastanenin dört tane de yatılı hastası olmuştur. Şehirde yürütülen tıbbi çalışmaların masraflarının beşte dördü hastalardan alınan ücretlerle karşılanmıştır.

Aile, Şubat 1905'te Bayan Underwood ve küçük kızı Evelyn'in sağlık durumundan dolayı Erzurum'un havasının daha uygun olacağı düşüncesiyle buraya nakledilmiş ve tıbbi çalışmalarını Erzurum'da yürütmüşlerdir. Bitlis ve Erzurum'da görev yaptıkları süre içinde ailenin ikisi Bitlis ve ikisi Erzurum'da olmak üzere dört çocuğu dünyaya gelmiştir: Evelyn Hope (10 Aralık 1902) ve Ernest Arthur (4 Ocak 1904) Bitlis'te, Irene Victoria (6 Temmuz 1907) ve Franklin Judson (12 Aralık 1908) Erzurum. Aile 1909 baharında ülkesine dönme kararı almış ve 15 Nisan 1909'da ülkelerine dönerek Amerikan Board'dan ayrılmışlardır. 1947 yılının Ocak ayının henüz başlarında Mrs. Underwood hayatını kaybetmiştir. Mr. Underwood eşinin ölümünden sonra ziyaret amaçlı olarak 1948'de İstanbul ve Bitlis'i ziyaret etmiştir.⁶⁵

Bitlis'de görev yapan bir başka misyoner ailesi Harrison Alberto Maynard ve eşi Mary White Maynard'dır. Harrison A. Maynard, 24 Kasım 1878'de Muscotah'ta doğmuş, 1904'te Washburn College ve 1908'de Union Seminary'den mezun olmuştur. 25 Mayıs 1908'de Mary White ile evlenmiştir. Mrs. Mary White Maynard, 9 Ocak 1883'te Charlottesville'de dünyaya gelmiş, 1905'de Washburn College'den mezun olmuştur.

Çift evlendikleri yılın 1 Ağustosunda New York'tan yola çıkmış ve 12 Eylül'de Bitlis'e gelmişlerdir. 1915'e kadar Bitlis'te görev yaptıktan sonra 1916'da Erivan'da Yakın Doğu Muavenet Heyeti'nin bünyesinde Rus Ermenileri arasında çalışmaya başlamışlar, ancak şartların çok ağır olmasından dolayı Mrs. Maynard çocuklarla birlikte buradaki görevinden ayrılarak Amerika'ya dönmüştür. 1920'de yeniden eşinin yanına gelen Mrs. Maynard 1921'den itibaren Gümrü'de Muavenet Heyeti'ndeki çalışmalarını sürdürmüştür. Çift burada 1924'e kadar süren hizmetlerinden sonra aynı yıl İzmir Enternasyonal Kolej'de göreve başlamışlar ve buradaki çalışmaları 1936'da kolejin kapanmasına kadar devam etmiştir. Bir süre ülkesinde tatil yapan çift Beyrut'ta görevlendirilmiş ve 1937-1946 yılları arasında da Beyrut Enternasyonal Kolej'de çalışmışlardır. 1946'da Mr. Maynard'ın emekliye ayrılmasından sonra Amerika'ya dönmüşler ve Mr. Maynard 1952'de, Mrs. Maynard ise 20 Ekim 1967'de ülkesinde ölmüştür.⁶⁶

Çiftin oğullarından Robert (1909) ve Richard E. (1912) Türkiye'de dünyaya gelmiştir. Hatta Robert'in doğumu, Van'daki hastanede Dr. Clarence Douglass Ussher'in⁶⁷ denetiminde gerçekleşmiştir. Üçüncü oğulları John 1917'de Erivan'da, en küçük oğulları Edward 1920'de İstanbul'da doğmuştur.⁶⁸

Mrs. Mary Desiree Uline Dunlap, 27 Kasım 1882'de Güney Dakota'da dünyaya gelmiş, Oberlin Koleji'nden 1906'da mezun olduktan sonra, 31 Ağustos 1910'da New York'tan beş yıllığına Erzurum'da görev yapmak için yola çıkmış ve 21 Ekim 1910'da şehre gelmiştir.

⁶⁵ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17472>. (E.T. 13.07.2018).

⁶⁶ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17257>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17258>. (E.T. 13.07.2018).

⁶⁷ 1898-1915 yılları arasında Van'da doktor olarak görev yapan Amerikan Board misyoneridir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15741>. (E.T. 13.07.2018).

⁶⁸ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17258>. (E.T. 13.07.2018).

Ancak burada öngörülen süreyi doldurmadan geçici olarak 1912’de Bitlis’e nakledilmiştir. Burada da uzun süre kalamamış ve 26 Temmuz 1915’te Woman’s Board of Missions of the Interior (WBMI)⁶⁹ bünyesinde çalışmak için New York’a dönmüş, 1943’de Dr. Maurice Pratt Dunlap ile evlenmiş ve 13 Temmuz 1970’te hayatını kaybetmiştir.⁷⁰

16 Ağustos 1880’de dünyaya gelen Miss Myrtle Olive Shane de, Bitlis’te görev yapan bir başka misyonerdir. Kansas State University’yi 1904’te bitirdikten sonra, 8 yıl öğretmenlik yapmıştır. Amerikan Board tarafından 22 Temmuz 1913’te Bitlis’te görevlendirilmesinin ardından aynı yılın 6 Eylül’ünde Boston’dan yola çıkmış ve 21 Ekim günü Bitlis’e ulaşmıştır. 1916’da Harput’a nakledilmiş, bir yıl sonra da özel sebeplerden dolayı ülkesine dönmüştür.

1919’a kadar bir Amerikan Board çalışanı olarak çalışmalarına devam eden Miss Shane, bu yıl Yakın Doğu Muavenet Heyeti’nde görev almış ve aynı yıl Gümrü’ye gelerek, 1923’e kadar heyetin Kafkas bölgesindeki çalışmalarına yardım etmiştir. 1923-1927 yılları arasında Atina’da göçmen çalışmalarında yer almış, ardından Beyrut Kız Okulu’nda görev yapmak için Beyrut’a gitmiş, 1 Temmuz 1929’da örgüt bünyesindeki görevinden ayrılarak ülkesine dönmüş ve 28 Haziran 1953’te ölmüştür.⁷¹

Doğrudan Bitlis istasyonunda görevlendirilen bu misyonerler haricinde başka istasyonlarda görevli oldukları halde görev sürelerinin belli bir kısmını Bitlis’te geçiren misyonerler de vardır. Bunlardan en önemlisi Dr. David H. Nutting’dır. 1829’da Randolph Centre’de doğan Rev. David Hubbard Nutting, mesleki hayatı için kendini Ohio, Philadelphia ve New York’ta hazırlamıştır. 1854 yazında Mary Elizabeth Nichols ile evlenerek, bölgenin duyduğu tıbbi misyoner ihtiyacından dolayı Amerikan Board tarafından eşiyle birlikte Diyarbakır’a görevlendirilmiştir. 8 Ağustos 1854’te 3 aile ile birlikte Boston’dan yola çıkarak 25 Eylül 1854’te İzmir’e, 30 Kasım 1854’te Diyarbakır’a ulaşmıştır.⁷² Burada yürüttüğü çalışmaların haricinde, en yararlı çalışmalarından biri Antep, Urfa, Harput, Arapkir gibi çevre istasyonlardaki diğer misyonerlerin yardım çağrılarına cevap vermek olmuştur. Böyle bir talep yüzünden 1859’dan itibaren bir buçuk yıl Bitlis’te yeni bir istasyon kurma çalışması yürüten Mr. G. C. Knapp’a yardım ederek, birkaç yıl sonra yine birkaç ayını Urfa ve çevresinde geçirmiştir.⁷³

Grisell M. McLaren de bir süre Bitlis’te bulunan misyonerlerdendir. Ancak bu durum kendi iradesinden ya da örgütün görevlendirmesinden değil, dönemin siyasi olaylarından kaynaklanmıştır. McLaren, 24 Kasım 1874’te İskoçya-Glasgow’da dünyaya gelmiş, eğitimini Ohia ve Mount Holyoke okullarında 1898’te tamamladıktan sonra misyoner olarak Van’da çalışmak üzere 18 Ağustos 1900’de New York’tan yola çıkmış ve 3 Kasım 1900’de Van’a ulaşmıştır. 1909-1910 yılları arasında Antep’te dil çalışmalarının ardından yeniden Van’a gitmiştir. 1915 olaylarında Osmanlı hükümeti yetkilileri tarafından Bitlis’e gönderilmiş, bir

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, “Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları”, V. Uluslararası Canik Sempozyumu – Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı (1-3 Nisan 2016), C.I, Samsun 2016, s.711-751.

⁷⁰ Amerikan Board kayıtlarında hakkındaki bilgi hem Uline hem de Dunlap soyisimleri ile ayrı ayrı verilmiştir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16843>; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15734> (E.T. 13.07.2018)

⁷¹ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17445>. (E.T. 13.07.2018)

⁷² The Missionary Herald, Vol.L, No:4, April 1854, s.99; The Missionary Herald, Vol:L, No:12, December 1854, s.389; The Missionary Herald, Vol.LI, No: 8, August 1855, s.233.

⁷³ Nutting ve ailesi bir buçuk yıl Bitlis’te kaldıktan sonra 31 Ekim’de Diyarbakır’a döndü. PABCFM, Reel 676, No:302. Ayrıca hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alan, “Asur Misyonu ...”.

süre burada kaldıktan sonra aynı yılın sonlarında Harput'a geçmiştir. 10 Ekim 1917'de ülkesine gitmiştir.⁷⁴

3. Bitlis'te Yürütülen Dini Çalışmalar

Bitlis, Asur Misyonu'nun bir merkez istasyonu haline getirildiği andan itibaren şehirde 1859'da teşkil edilen bir ibadet yerinde⁷⁵ dini çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar üzerinden çok geçmeden 1864'te de bir kilise açılmıştır.⁷⁶ Kilisede yürütülen faaliyetlerde her geçen yıl üye sayısı düzenli olarak artmıştır.

Bitlis'te yürütülen dini çalışmalar çerçevesinde oluşturulan dini mekânlar ve bu mekânlarda hizmet verilen cemaatlerin sayısı Amerikan Board belgelerinden aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir.⁷⁷

Tablo 4: Bitlis istasyonunda yürütülen dini çalışmalar ile ilgili veriler

Yıl	İbadet Yeri	Ortalama Cemaat	Pazar Okulu	Öğrenci	Kilise	Üye
1859	1	20	-	-	-	-
1860	2	15	-	-	-	-
1861	2	30	-	-	-	-
1862	3	52	-	-	-	-
1863	3	59	1	44	-	-
1864	3	65	1	70	1	5
1865	5	105	2	93	1	7
1866	5	161	3	112	1	7
1867	3	175	1	70	1	7
1868	5	193	3	143	1	13
1869	15	478	13	385	1	33
1870	5	360	4	260	2	84
1871	7	310	5	265	2	92
1872	14	420	11	390	2	100
1873	15	410	7	315	2	123
1874 ⁷⁸	4	200	1	150	1	105
1875	4	220	1	150	1	125
1876	1	210	1	150	1	142

⁷⁴ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15239>. (E.T. 13.07.2018).

⁷⁵ Kayıtlarda şapel olarak belirtilmektedir. The Missionary Herald, Vol.LVI, No:3, March 1860, s.71.

⁷⁶ Tablodan da görüleceği üzere Amerikan Board belgelerinde, Bitlis'te kilise verileri 1864'ten itibaren verilmeye başlanmış olmasına rağmen, Yıllık Raporlar kilisenin kuruluş tarihini 1865 olarak vermektedir. Report of the American Board, 1874, s.28.

⁷⁷ Tabloda verilen rakamlar Bitlis merkez istasyonu ve ona bağlı dış istasyonlara aittir. PABCFM, Reel 552, No:14, Reel 676, No: 4, 13, 17, 24, 30, 36, 54, 68, 73, 92, 100, 114; Reel 680, No:7, 25, 45, 58, 79-80, 105, 129, 152; Reel 685, No: 117-118, 147-148, 205, 214, 218-219, 251-253, 275, 277, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 236, 277, 300; Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358; Reel 712, No:652-653, 655, 656.

⁷⁸ 1874-1884 arasında Van ve Bitlis istasyonlarındaki çalışmalar birleştirilerek Van'ın merkez istasyon olarak belirlenip bütün dış istasyonların da Van'a bağlı gösterilmesinden dolayı, bu yıllar arasında sadece Bitlis merkeze ait rakamlar verilmiştir.

1877	1	200	1	120	1	143
1878	1	210	1	210	1	152
1879	1	220	1	200	1	170
1880	1	225	1	200	1	183
1881	2	230	1	120	1	185
1882 ⁷⁹	4	300	4	170	2	219
1883	2	300	2	140	1	160
1884	2	300	2	140	1	160
1885	17	876	8	445	2	232
1886	19	973	7	359	1	160
1887	17	1055	-	359	2	275
1888	15	1055	-	-	2	247
1889	17	1145	-	407	2	236
1890	19	1235	-	215	2	260
1891	11	928	-	447	2	273
1892	18	1095	-	295	2	250
1893	18	1095	-	295	2	250
1894	13	1135	-	180	2	277
1897	13	1135	2	180	2	277
1898	13	1135	-	-	2	277
1899	12	1014	3	445	2	244
1900	12	1014	3	445	2	244
1902	16	1242	5	500	2	213
1903	15	1191	5	425	2	213
1904	15	1200	-	-	2	223
1908	11	797	4	295	1	117
1909	11	797	4	295	1	107
1910	9	702	4	325	1	131
1911	7	640	4	325	1	137
1913	10	745	8	490	1	128
1914	7	425	3	168	1	132

Tablodan görülebildiği kadarıyla dini çalışmalar, Bitlis bir merkez istasyon olduğu anda itibaren -araştırma kapsamındaki dönemde- düzenli ve istikrarlı bir şekilde yürütülmüştür. Bu çalışmaların temelini kilise oluşturmuştur. Tabloda Bitlis istasyonu çerçevesinde iki kilisenin faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kiliselerden birincisi 1864'te Bitlis merkezde açılmış ve herhangi bir aksama olmadan yıllar itibareyle hizmetini devam ettirmiştir. İkinci kilise ise 1870'te Bitlis'in önemli bir dış istasyonu olan Havadorik'te açılmıştır. Ancak bu kilisedeki çalışmalar fazla istikrarlı olmamıştır. Kayıtlar incelendiğinde kilisenin bazı yıllar çalışmalarını aksattığı görülmektedir.

⁷⁹ Bu yıla ait rakamlar Van ve Bitlis'in, dış istasyonlar hariç, birleşik olarak verilmiş rakamlarıdır. PABCFM, Reel 685, No:180.

Dini çalışmaların diğer bir önemli unsuru ibadet yerleridir. Yine tablo incelendiğinde görülmektedir ki neredeyse istasyona bağlı teşkil edilen dış istasyonların her birinde birer ibadet yeri olacak şekilde sayıları artmıştır. Aynı şekilde buralarda hizmet verilen cemaatin de sayısı istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir.

Pazar Okulu da Bitlis'te yürütülen dini çalışmalarda önemlidir. Genelde Cumartesi sabahları, kilise olan yerlerde, kilise hizmetinden yetişkinler için önce ilahiler söylenmesi ardından da dini okumaların yapıldığı ve *Şabat Okulu* olarak geçen bu uygulama, Amerikan Board misyonerlerinin hizmet verdikleri yerlerde Pazar günleri gerçekleştirildiği için çalışmada *Pazar Okulu* olarak kaydedilmiştir. Tablo incelendiğinde düzenli olarak bu okullarda dini hizmet alan cemaat sayısı verilmiş olmasına rağmen okul sayıları tespit edilemediği için verilememiştir. Ancak bu uygulamanın Bitlis istasyonu ve bazı dış istasyonlarında hizmete dâhil edildiği görülmektedir.

4. Bitlis'te Yürütülen Eğitim Çalışmaları

Dini çalışmalardan sonra Amerikan Board'ın üzerinde en fazla durduğu ve önem verdiği bir diğer çalışma alanı eğitim olmuştur. Bu alanda ilkökul seviyesinden başlayarak yüksekokul seviyesine kadar laik eğitim kurumları açmaya önem vermişlerdir. İlk başlarda dini çalışmalara önem verilip ilk misyonerlik çalışmalarının bu alanda başlatılmasına rağmen ilerleyen dönemlerde eğitim alanındaki çalışmalar dini alandaki çalışmaları geçmiş ve halkın çocuklarının göndermek için rağbet ettiği okullar eğitim çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Zaten ilerleyen dönemlerde Amerikan Board misyonerlerinin asıl önemli adımlar attığı ve bölgede etkisini en fazla hissettirdiği çalışmalar bu alanda gerçekleştirilmiştir.

Eğitim alanında yürütülen çalışmalar neticesinde Bitlis'te yürütülen laik eğitim faaliyetlerinin 1861-1914 yılları arasındaki tablosal verileri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir.⁸⁰

Tablo 5: Bitlis istasyonunda yürütülen eğitim çalışmaları ile ilgili veriler

Yıl	Yüksek Okul	Öğrenci Sayısı		İlkokul	Öğrenci Sayısı		Diğer ⁸¹	Toplam
		Erkek	Kız		Erkek	Kız		
1863	-	-	-	2	30	-	15	45
1864	-	-	-	2	50	-	62	112
1865	-	-	-	2	38	-	79	117
1866	1	-	12	3	31	4	6	53
1867	1	-	12	3	37	1	8	58
1868	-	-	-	3	41	32	25	98
1869 ⁸²	2	15	20	19	169	158	37	389
1870	1	-	20	11	101	66	44	231
1871	1	-	32	10	147	34	30	243
1872	1	-	17	13	-	-	30	444

⁸⁰ Verilen rakamlar Bitlis merkez istasyonu ve ona bağlı dış istasyonlara aittir. PABCFM, Reel 676, No:27, 33, 39, 58, 62, 79, 85, 108, 120; Reel 680, No:16, 32, 54, 69, 88-89, 107, 130, 155; Reel 685, No:120, 138, 204, 222-223, 245-246, 258, 273, 277, 279, 296, 316; Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 155, 157, 236-237, 277-278, 300-301; Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358; Reel 712, No:652-653, 655, 656.

⁸¹ Bu kısımda yer alan rakamlar Bitlis'ten başka istasyonlarda faaliyet gösteren ruhban okulları ve diğer okullarda eğitim almak için gönderilen öğrencileri ve eğitim alan diğer yetişkinleri içermektedir.

⁸² Amerikan Board kayıtlarında Bitlis merkezdeki eğitim kurumları 15 öğrencili bir ruhban ve 20 öğrencili bir Kız Yatılı Okulu şeklinde kaydedilmiştir. PABCFM, Reel 676, No:85. Ancak ilerleyen kayıtlarda kız okulu kayıtları yer alırken ruhban okuluna ait herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

1873	1	-	22 ⁸³	17	-	-	34	449
1874 ⁸⁴	1	-	21	4	45	67	23	156
1875	1	-	24	4	20	70	11	125
1876	1	-	20	4	40	45	-	105
1877	1	-	21	3	30	40	17	108
1878	1	-	33	4	106	34	8	181
1879	1	-	32	4	75	40	8	155
1880	1	-	24	6	95	60	-	179
1881	2	42	38	3	60	40	-	180
1882 ⁸⁵	2+2	66	58	7	154	45	8	331
1883	2	60	35	9	120	40	-	255
1884	2	50	38	9	131	50	-	269
1885	2	45	35	24	454	157	48	739
1886	2	40	40	21	491	179	52	802
1887	2	75	40	23	385	215	-	715
1888	2	75	40	23	-	-	-	855
1889	2	83	40	24	610	216	78	1027
1890	2	100	44	29	557	235	42	982
1891	2	100	45	22	487	247	50	784
1892	2	35	40	27	660	340	32	1107
1893	2	35	40	27	660	340	32	1107
1894	2	33	25	19	604	262	9	933 ⁸⁶
1897	2	33	25	19	604	262	-	924 ⁸⁷
1898	2	33	25	19	604	262	-	924
1899	2	20	34	19	406	306	-	766
1900	2	20	34	19	406	306	-	766
1902	2	30	34	19	413	246	-	666
1903	2	29	37	15	386	272		658
1904	2	25	35	15	375	260		695
1908	2	32	58	14	303	135	25	553
1909	2	32	58	14	303	135	25	553
1910	2	36	48	10	316	127	-	527
1911	2	31	47	9	288	92	-	458
1913	2	122 ⁸⁸	71	13	300	98		591

⁸³ Bu öğrencilerin 9'u dış istasyonlardan gelmektedir. Report of the American Board, 1874, s.28.

⁸⁴ 1874-1884 arasında Van ve Bitlis istasyonlarındaki çalışmalar birleştirilerek Van'ın merkez istasyon olarak belirlenip bütün dış istasyonların da Van'a bağlı gösterilmesinden dolayı, bu yıllar arasında sadece Bitlis merkeze ait rakamlar verilmiştir.

⁸⁵ Bu yıla ait rakamlar Van ve Bitlis'in, dış istasyonlar hariç, birleşik olarak verilmiş rakamlarıdır. PABCFM, Reel 685, No:185.

⁸⁶ Belgelerde muhtemelen yanlış toplamadan dolayı 942 olarak verilmiş.

⁸⁷ Belgelerde muhtemelen yanlış toplamadan dolayı 933 olarak verilmiş.

1914	2	31	41	6	286	139		489
------	---	----	----	---	-----	-----	--	-----

Tablo incelendiğinde görülmektedir ki Bitlis'te ilk eğitim kurumu ilkokul seviyesinde sadece erkek öğrencilerle 1863'te faaliyetine başlamıştır. Bitlis'te kızlar bu okullara ancak 1866'dan itibaren rağbet göstermeye başlamışlar ve bu yıldan sonra da aksatmadan Amerikan Board örgütünün eğitim faaliyetlerinden nasiplerini almışlardır. Hatta aynı yıl Bitlis'te yüksekokul seviyesinde açılan ilk eğitim kurumu da kızlar için açılmıştır. Erkekler için yüksekokul ancak 1881'de açılmıştır. Tablo incelendiğinde erkekler için 1869'da açılmış ve 15 öğrenciye eğitim veren bir okul gösterilse de bu durumun ya verileri kaydetme sırasında bir hatadan kaynaklandığı ya da okulun sadece bir yıl eğitim verdikten sonra kapatıldığı düşünülmektedir. Ancak büyük bir ihtimalle bu durumun kayıt hatasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü ilk açıldığı yıl 15 öğrenci bulabilen bir eğitim kurumunun Amerikan Board misyonerlerince kapatılması sergilenebilecek bir davranış olarak görülmemektedir.

Kızlar için açılan yüksekokul, 1866'da iki katlı güzel bir binada hizmet vermeye başlamıştır. İlk mezununu dört kişi olarak 1876'da veren okul, 1914'e kadar 50'ye yakın kız öğrenci mezun etmiştir. Okul faaliyete geçirildiği andan itibaren paralı eğitim vermiştir. Kabul edilen öğrenciler aldıkları eğitim hizmetinin bedelini bir şekilde ödemişlerdir. Parası olanlar para ile parası olmayanlar da buğday, sabun, süt, taze meyve ve çıra ile veya okulda ütü, dikiş, nakış yaparak, halı ve kilim dokuyarak, misyonerlerin evlerinde ve okulun sınıflarında temizlik işleri yaparak ödemişlerdir.⁸⁹

İlkokul seviyesinde yürütülen eğitim çalışmaları genelde Bitlis merkez olmak üzere bütün dış istasyonlara yayılmaya çalışılmıştır. Okul açılmayan yerleşim yerlerindeki öğrencilerin de mevcut okullarda eğitim görmesi sağlanmıştır. Bu durumu, Amerikan Board belgelerinde bazı dış istasyonlarda faaliyet gösteren herhangi bir okul kaydedilmemesine rağmen eğitim gören öğrenci sayıları verilmesinden anlamak mümkündür.

31 Aralık 1911 itibarıyla Doğu Türkiye Misyonu'nun mevcut beş istasyonunun (Bitlis, Erzurum, Harput, Mardin, Van) dördünde birer hastane ve Erzurum hariç geri kalan 3'ünde Harput'ta 2, Mardin ve Van'da birer dispanser olmasına rağmen, Bitlis'te hastane ve dispanser yoktur. Yani Bitlis'te tıbbi alanda bir çalışma yürütülmemektedir.⁹⁰ Ancak Bitlis, Doğu Türkiye Misyonu içerisinde yer alan istasyonlarda tıbbi alanda çalışmalar yapılmayan tek merkez olmasına rağmen, 1859'da Dr. Nutting tarafından şehirde bir dispanser açılmış ve hastalar tedavi edilmiştir/bakılmıştır.⁹¹

Yine Bitlis'te 1902-1904 yılları arasında her ikisi de doktor olan karı-koca Underwood ailesi, 1903'te Bitlis'te küçük çaplı bir hastane ve bir dispanser açarak altı aylık bir sürede 1300 hasta tedavi etmişlerdir. Ailenin sağlık nedenlerinden dolayı şehirden ayrılmasıyla bu çalışmalar durdurulmuştur.

5. Bitlis'te Amerikan Board Tarafından Yapılan Harcamalar

Amerikan Board, Bitlis'te -gerek merkez istasyon gerekse bir dış istasyon olarak- yürüttüğü faaliyetler için çok ciddi bir mali kaynak ayırmıştır. Yapılacak harcama kalemleri ve ne kadar olması gerektiği, misyon bölgeleri ve buralara bağlı istasyonlardan gelen raporlar çerçevesinde belirlenmiş ve çok fazla farklılık göstermemek kaydıyla uygulanmıştır. Harcama kalemleri

⁸⁸ Bir önceki ve bir sonraki yıllara göre rakam oldukça abartılı durmasına rağmen kayıtlarda bu şekilde yer almakta. Bu durumun neden kaynaklandığı tespit edilememiştir. PABCFM, Reel 712, No:656.

⁸⁹ <http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>. (E.T. 13.07.2018).

⁹⁰ PABCFM, Reel 712, No:652.

⁹¹ The Missionary Herald, Vol.LVI, No:3, March 1860, s.70.

genel olarak misyonerler ve onlara yardım eden yerli yardımcılarının maaşları, yerli kurumlar, eğitim ve kadın çalışmalarından oluşmaktadır.⁹² Bir dönem dolar (\$) bir dönem Osmanlı lirası (£-LT) üzerinden Amerikan Board kayıtlarında verilmiş olan harcamalar yıl yıl tespit edilmiş olmasına rağmen, özellikle Doğu Türkiye Misyonu içerisinde kurulan istasyonlar dönem dönem değişiklik göstermiştir. Mesela 1860-1870 yılları arasında Diyarbakır, Mardin ve Musul verileri birlikte verilmiştir.⁹³ Ya da bir dönem Doğu Türkiye Misyonu istasyonu iken 1862-1866 yılları arasında bir istasyon olarak verilen Arapkir, daha sonra bir dış istasyon haline getirilmiş veya Batı Türkiye Misyonu içerisinde bir dönem merkez istasyon, bir dönem dış istasyon olarak verilen Trabzon, 1882’de Doğu Türkiye Misyonu’nun bir istasyonu olarak verilmiştir.⁹⁴ Bu değişiklikleri tablo üzerinden düzenli olarak göstermek karışıklıkları sebep olduğu için, yapılan harcamaların miktarının ne olduğunu, Bitlis’in aynı dönemde faaliyet yürütülen istasyon merkezlerine göre durumunu gösterebilmek amacıyla sadece belli dönemlerin kayıtlarının verilmesi uygun görülmüştür. Bu çerçevede 1860-1867 yılları arasında Bitlis ve diğer istasyonlara yapılan harcamalar dolar (\$) olarak aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:⁹⁵

Tablo 6: Doğu Türkiye Misyonu istasyonlarının 1860-1867 yılları arası harcama verileri

Yıl	İstasyonlar								Toplam
	Arapkir	Bitlis	Diyarbakır	Mardin	Musul	Erzurum	Harput	Van	
1860	-	2.356	3.277	2.030	3.715	-	-	-	11.878
1861	-	2.025	3.833	1.475	2.286	-	-	-	9.869
1862	2.857	2.247	3.474	2.427	2.327	2.382	5.371	-	21.515
1863	1.843	2.532	3.546	2.365	1.137	2.237	5.271	1.839	21.150
1865	2.064	2.444	1.221	2.284	300	2.909	5.858	-	17.710
1866	863	2.568	2.050	1.668	300	3.206	7.787	675	20.047
1867	-	2.531	2.177	1.943	-	3.172	8.215	-	18.868

Grafik 1: Doğu Türkiye Misyonu istasyonlarının 1860-1867 yılları arası harcama grafiği

⁹² Ayrıntılı bir şekilde sınıflandırıldığında bu harcamalar; istasyonda görevli Amerikalı misyonerlerin maaşları, eğitim için yapılan harcamalar, dış istasyonlarda yürütülen faaliyetler için yapılan harcamalar, kira ve onarım harcamaları, inceleme gezileri için yapılan harcamalar ile posta ücreti, tıbbi alanda yapılan harcamalar, kütüphaneler için kitap alımı gibi kalemlerden oluşmaktadır.

⁹³ PABCFM, Reel 676, No:130-146. Ayrıca bu yıllar arasında Bitlis istasyonu için yapılan harcamalar için bkz. Alan, “Amerikan Board’ın Diyarbakır’daki Çalışmaları...”; Alan, “Asur Misyonu ...”.

⁹⁴ Report of the American Board, 1883, s.49.

⁹⁵ PABCFM, Reel 676, No:129, 130-143, 187.

Grafik incelendiği zaman görülmektedir ki, Doğu Türkiye Misyonu içerisinde yer alan sekiz istasyon merkezi içerisinde %14'lük bir harcama oranı ile Harput ve Diyarbakır'ın ardından Bitlis üçüncü sırada yer almaktadır.

1880'li yılların ortalarından itibaren Bitlis ile birlikte Erzurum, Harput, Mardin ve Van Doğu Türkiye Misyonu'nun düzenli istasyonları haline gelmiş ve ilerleyen dönemlerde de bu durum değişmemiştir. Bu istasyonlar içerisinde Bitlis'in önemini anlayabilmek/görebilmek amacıyla Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde Amerikan Board'ın genel çalışmalar ve kadınlar arasında yürütülen faaliyetler için ödeneklerinin⁹⁶ düzenli beş istasyon arasındaki 15 yıllık verileri ve kıyaslanması aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir.⁹⁷

Tablo 7: Doğu Türkiye Misyonu istasyonlarının 15 yıllık ödenekleri ile ilgili verileri

Genel Çalışmalar	İlk 10 Yıl		3 Yıl		2 Yıl	
	1860-1870	%	1888-1890	%	1893-1894	%
Bitlis	58.805	18 ¾	55.433	17 ¾	63.949	19 ¾
Erzurum	72.239	23	66.789	21 ½	80.915	25 ¼
Harput	75.621	23 ½	78.427	25	71.413	22 ½
Mardin	77.648	24 ½	82.768	26 ½	69.968	21 ½
Van	31.903	10 ¼	28.985	9 ¼	36.280	11
Toplam	316.216	100	312.402	100	322.525	100
Kadın Çalışmaları						

⁹⁶ Misyonerlere yapılan harcamaların bütün istasyonlarda aynı miktarda olmasından ve misyoner sayısına göre miktarın artması veya azalmasının, istasyon merkezlerinde yürütülen faaliyete yapılan harcama oranlarını ciddi şekilde etkilememesinden dolayı, istasyonlarda yürütülen faaliyetlerin önemini anlama noktasında bu durum yanıltıcı olduğu için bu harcama kaleme dikkate alınmamıştır.

⁹⁷ PABCFM, Reel 694, No:142.

Bitlis	12.676	14	10.770	13 ½	15.535	15
Erzurum	21.390	24	18.683	23 ½	25.450	25
Harput	27.929	32	25.453	32	31.642	31
Mardin	17.038	19	17.966	22 ½	15.645	15
Van	9.561	11	6.527	8 ½	14.613	14
Toplam	88.594	100	79.399	100	102.885	100

Tablo incelendiğinde görülecektir ki Bitlis, beş istasyon içerisinde verilen bütün yıl aralıklarında hem genel çalışmalar hem de kadın çalışmaları için yapılan harcamalarda dördüncü sırada yer almıştır. Bu durum 20. Yüzyılda da değişmemiştir. Sıralamada Bitlis yerini korumuştur. Bu durumu 1912’de genel çalışmalar için yapılan 7.300 \$ - 1.659 liralık harcamaların istasyonlara göre taksimatına baktığımızda görmek mümkündür.⁹⁸

Tablo 8: Doğu Türkiye Misyonu istasyonlarının 1912 yılı genel harcama verileri

1912 Yılı Doğu Türkiye Misyonu Genel Çalışma Harcamaları		
İstasyon	%	Harcama (TL)
Bitlis	16	265.44
Erzurum	18	298.62
Harput	25	414.75
Mardin	23	381.57
Van	18	298.62

Sonuç

Sonuç olarak Anadolu coğrafyası ve Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde en dağlık bölgede yer alan Bitlis, Amerikan Board’un Anadolu’da yürüttüğü faaliyetler içinde ağırlıklı olarak bir merkez istasyon olarak yer almıştır. 1820’de Osmanlı ülkesine gelen örgütün ancak 1850’li yılların sonunda çalışma başlattığı şehir, bölgede yer alan diğer çalışma alanları ile kıyaslandığında ise göz ardı edilmeyecek bir öneme sahip olmuştur.

Amerikan Board, faaliyet yürüttüğü bütün alanlarda öncelikle bir araştırma yaparak, buraların kendi çalışma amaçlarına uygun bir yer olup olmadığını tespit ettirmeye büyük önem vermiştir. Bu noktada Bitlis, öncelikle sahip olduğu nüfusun özelliği açısından örgütün dikkatini çekmiştir. 18. Yüzyılın ortalarında barındırdığı Ermeni nüfusu, 20. Yüzyılın başlarında buna ilave olarak çevre bölgelerinde bulunan Kürt nüfusu burada yürütülen çalışmaların başlatılma ve devam ettirilme sebebi olmuştur. Dolayısıyla çalışmalar esasında da temasa geçilen ve hizmet verilen kitleler ağırlıklı olarak hep Ermeniler ve Kürtler olmuştur.

Şehir ve çevresinde yürütülen çalışmaların verileri incelendiğinde de anlaşılmaktadır ki 1860’lı yıllarda Bitlis misyonerler açısından önemli bir çalışma merkezidir. Ancak 1870’ten sonra yakınında yer alan Van’a önem vermeye başlanmış, hatta 1874’ten itibaren on yıllık süre boyunca bu iki şehirdeki çalışmalar birleştirilerek Van merkez istasyon haline getirilmiştir. Bu dönemde bile Bitlis’te her alanda yürütülen çalışmalar devam ettirilmiş, burada ikamet eden misyonerler yine şehirden ayrılmamışlardır. On yılın sonunda yine iki şehirdeki çalışmalar birbirinden ayrılmış ve Bitlis ve Van ayrı ayrı iki istasyon olarak yoluna devam etmiştir.

⁹⁸ PABCFM, Reel 712, No:32.

Sadece Bitlis şehir merkezi değil, etrafında bulunan yerleşim yerleri de Amerikan Board çalışmaları açısından çok önemli olmuştur. Bölgedeki yerleşim yerleri birer dış istasyon olarak buraya bağlanmışlardır. Sayıları her geçen gün artarak devam eden bu dış istasyonların en fazla olduğu dönem 22 ile 1890'lı yıllardır. Bu da göstermektedir ki Bitlis istasyonuna bağlı dış istasyonlar vasıtasıyla geniş bir bölge Amerikan Board'ın hizmet ve etki alanına girmiştir. Bölgedeki bu durum örgüt tarafından görevlendirilen misyonerler aracılığıyla devam ettirilmiştir. Genelde şehirde daima bir misyoner ailesinin bulunmasına önem verilmiş, bu aileler görevlendirilen bekâr misyonerler ile desteklenmiştir. Ancak burada da ilginç bir durum ortaya çıkmıştır. Bitlis'te hizmet veren misyonerler gerek birer misyoner eşi gerek bekâr bayanlar olmak üzere ağırlıklı olarak bayanlardan oluşmuştur. Zaman zaman bunlara çevre istasyonlarda görev yapan diğer misyonerler de yardımcı olmuşlardır.

Bitlis'te faaliyet alanı olarak çalışmalar önce ibadet yerleri, ardından kiliselerin açılmasıyla dini alanda başlatılmış ve ilerleyen yıllarda ilkököl ve yükseköğretim seviyesinde başlatılan eğitim çalışmalarıyla desteklenmiştir. Bir dönem geçici olarak, bir dönemde kalıcı olarak şehirde görevlendirilen misyonerler tarafından sağlık alanında da çalışmalar başlatılmasına, hatta bir hastane kurulmasına rağmen, Doğu Türkiye Misyonu içinde yer alan istasyonlar içinde sağlık alanındaki çalışmalarda istikrar sağlanamayan tek istasyon Bitlis olmuştur.

Yürütülen bütün bu faaliyetlerin Amerikan Board'a maddi bir yükü olmuştur. Bitlis istasyonu için örgüt hatırı sayılır bir harcama yapmıştır. Bu harcamalar, bölgedeki diğer istasyonlara yapılan harcamalarla kıyaslandığında Bitlis genelde hep son sıralarda yer almıştır. Bu durum Bitlis istasyonunda yürütülen faaliyet alanlarının -ağırlıklı olarak din ve eğitim- diğer istasyonlarda yürütülen faaliyet alanlarına göre daha sınırlı olmasından kaynaklanmıştır. En azından diğer istasyonlarda her dönem sağlık alanındaki çalışmalar devam ettirilmiş, bu çerçevede gönderilen misyonerler içinde daima sağlık personeli bulundurulmuş ve her dönem ya bir dispanser ya da teşkilatlı bir hastane bünyesinde çalışmalar sürdürülmüştür. Netice itibarıyla bu alanda yürütülen faaliyetler bu istasyon merkezlerine yapılan harcama kalemlerinde Bitlis'e göre fazla bir alan olarak yer almıştır.

Netice itibarıyla bir istasyon merkezi olarak Bitlis'te ve ona bağlı dış istasyonlar olarak bölgede Amerikan Board'un varlığı ve yürüttüğü faaliyetler göstermektedir ki örgüt Osmanlı Devleti bünyesindeki -başta Ermeniler olmak üzere- azınlık unsurlara dini ve eğitim alanında verdiği hizmetlerle farklı bir dünya görüşü kazandırmak istemiştir. Bu çerçevede Bitlis, bölgede Amerikan Board'ın her şeyiyle belli bir dönem çalışmalar yürüttüğü ve varlığını hissettirdiği bir şehir olarak Osmanlı ülkesinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri tarihinde yerini almıştır.

Kaynakça

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM)

- Reel 552, No:14,
Reel 676, No:4, 5, 13, 14, 17, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39, 54, 58, 62, 68, 73, 79, 85, 92, 100, 108, 114, 120, 129, 130-146, 187, 302,
Reel 680, No:7, 16, 25, 32, 45, 54, 58, 59, 69, 79-80, 88-89, 105, 107, 129, 130, 152, 155, 180,
Reel 685, No: 115, 117-118, 120, 138, 147-148, 180, 185, 204, 205, 214, 218-219, 222-223, 245-246, 251-253, 256, 258, 273, 275, 277, 279, 296, 316;
Reel 694, No:28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 142, 155, 157, 236-237, 277-278, 300-301;
Reel 703, No:327, 330, 334, 339, 341, 344, 350-351, 352, 358;
Reel 712, No:32, 651, 652-653, 655, 656, 1078.

Amerikan Board Yıllık Raporları

- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1842.
Report of the American Board, 1846.
Report of the American Board, 1850.
Report of the American Board, 1853.
Report of the American Board, 1854.
Report of the American Board, 1856.
Report of the American Board, 1859.
Report of the American Board, 1860.
Report of the American Board, 1861.
Report of the American Board, 1862.
Report of the American Board, 1863.
Report of the American Board, 1864.
Report of the American Board, 1865.
Report of the American Board, 1866.
Report of the American Board, 1867.
Report of the American Board, 1868.
Report of the American Board, 1869.
Report of the American Board, 1870.
Report of the American Board, 1871.

Report of the American Board, 1872.
Report of the American Board, 1873.
Report of the American Board, 1874.
Report of the American Board, 1883.
Report of the American Board, 1886.
Report of the American Board, 1887.
Report of the American Board, 1888.
Report of the American Board, 1889.
Report of the American Board, 1900.
Report of the American Board, 1909.
Report of the American Board, 1910.

Sürekli Yayınlar

The Missionary Herald, Vol.XXXVII, No:11, November 1841.
The Missionary Herald, Vol.XXXVII, No:12, December 1841.
The Missionary Herald, Vol.XL, No:7, July 1844.
The Missionary Herald, Vol.XLIX, No:2, February 1853.
The Missionary Herald, Vol.L, No:4, April 1854.
The Missionary Herald, Vol.L, No:9, September 1854.
The Missionary Herald, Vol.L, No:12, December 1854.
The Missionary Herald, Vol.LI, No: 8, August 1855.
The Missionary Herald, Vol.LIV, No:1, January 1858.
The Missionary Herald, Vol.LIV, No:4, April 1858.
The Missionary Herald, Vol.LIV, No:7, July 1858.
The Missionary Herald, Vol.LIV, No:10, October 1858.
The Missionary Herald, Vol.LV, No:2, February 1859.
The Missionary Herald, Vol.LV, No:6, June 1859.
The Missionary Herald, Vol.LVI, No:3, March 1860.
The Missionary Herald, Vol.LVI, No:7, July 1860.
The Missionary Herald, Vol.LVI, No:11, November 1860.
The Missionary Herald, Vol.LVII, No:1, January 1861.
The Missionary Herald, Vol.XVII, No:2, February 1861.
The Missionary Herald, Vol.LVII, No:11, November 1861.
The Missionary Herald, Vol.LXIX, No:7, July 1873.
The Missionary Herald, Vol.LXX, No:1, January 1874.

Tetkik Eserler

ADGER, John B., *My Life and times 1810-1899*, Printed by Whittet & Shepperson, Richmond, VA. 1899.

ALAN, Gülbadi, "Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları", *V. Uluslararası Canik Sempozyumu – Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı (1-3 Nisan 2016)*, C.I, Samsun 2016, s.711-751.

_____, “Amerikan Board Misyonerlerinin Diyarbakır’daki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri”, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yayıncılık, Ankara 2019, s.410-449.

_____, “Amerikan Board Örgütü’nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu’nun Önemi (1851-1860)”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, Cilt 14-Sayı 1, Tokat 2019, s.17-49.

ANDERSON, Rufus, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol.II, Boston 1872.

ELMASTAŞ, Necmettin, M.Sait Şahinalp-Veysi Günel, “Bitlis İli Köy Adlarına Coğrafi Açıdan Bir Yaklaşım”, *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Ekim 2011)*, Editör Oktay Belli-Vedat Evren Belli, Bursa 2013, s.576-593.

KUŞ, Ayşegül, “The Activities of the American Board in Harput with the Observations of Traveller Henry Fanshawe Tozer: The Euphrates”, *History Studies*, 8/4, 2016, s. 104-116.

_____, “Lennepe’ye Göre Amasya”, *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, 2016, s. 253-276.

_____, “H.F.B. Lynch’ te 19. Yüzyılın Sonunda Bitlis”, *TAD*, C 38,/ 66, 2019, s.300-325.

SMITH, Eli, H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With a Visit To The Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas*, Londra 1834.

Internet Siteleri

<http://bantuhd.blogspot.com/2016/10/bitlis.html>. (13.07.2018)

<https://catalog.hathitrust.org/> (13.07.2018)

www.dlir.org/ Digital Library for International Research (DLIR) (E. T. 13.07.2018)

<https://www.facebook.com/AnatolianArmenians/posts/1128965703865146:0> (13.07.2018)

<https://www.houshamadyan.org/> (13.07.2018)